

ISSN: 2146 - 6386

T.C.
Erciyes Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Dergisi

*Erciyes University
Journal of Faculty of Theology*

Yıl: 2011/1

Sayı: 12

TARİHSEL ARKA PLAN BAĞLAMINDA ME'MUN DÖNEMİ ABBASÎ YÖNETİMİNİN ALİ OĞULLARI POLİTİKALARI

Doç. Dr. Muharrem AKOĞLU

ERÜ İlahiyat Fakültesi

akoglu@erciyes.edu.tr

Öz

Ali Oğulları, Emevîlerden itibaren devam eden süreçte, merkezî yönetimlerce siyasetin alternatifi olarak görüldüler. Bunun neticesi olarak da dışlanıp, şiddet ve baskıya maruz bırakıldılar. Bu nedenle Ali Oğulları, siyasal otoriteler karşısında çoğunlukla isyan halinde oldular. Me'mun'un ilk hilafet yılları da bu konuda bir istisna oluşturmadı. Ancak gelişen süreçte Me'mun'un ortaya koyduğu yeni uygulamalar, birtakım değişikliklerin habercisi oldu. Neticede onun döneminde Ali Oğulları, yönetimle barışık bir portre çizmeye başladı. Şüphesiz bunun siyasal gerekçeleri, elinizdeki makalenin ilgi alanı içerisinde.

Anahtar Sözcükler: Abbasî, Şia, Ali Oğulları, Me'mun, Politika.

THE POLITICS OF ABBASID RULERS TOWARD THE SONS OF ALI DURING THE REIGN OF AL-MA'MUN IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL BACKGROUND

Abstract

In the period beginning with the Umayyads, the Sons of Ali were seen by the central administrations as an alternative to politics. They were therefore excluded, exposed to violence and oppression. That's why in front of the political entities they were frequently in state of revolt. The first years of Al-Ma'mun's caliphate is not in this respect an exception. But the new practices displayed by Al-Ma'mun in the developing process foreshadowed some changes. In conclusion during his period the Son of Ali began to be at peace with the administration. The political justifications of this situation is one of the main concerns of this article.

Key Words: Abbasiyya, Shi'ism, Sons of Ali, Ma'mun, Political.

Giriş

İslam tarihinde Müslüman toplumlarca tecrübe edilen en önemli siyasal yapılardan biri Abbasî Devleti'dir. Bu devleti kuran Abbasiler, ilk döneme oldukça yakın bir zamanda ortaya çıkan ve uzun süre devam eden bir yönetim sürecinin sahipleridir. Bu süreç boyunca onların, oldukça farklı siyasal yapı ve oluşumlar yanında, çeşitli mezhebî eğilim veya fraksiyonlarla ilişkiler kurdukları bilinir. Şüp-

hesiz tarih içerisinde gelişen bu ilişkiler, Abbasîlerin siyasal ve mezhebî birikimlerini oluşturması yanında, Müslüman toplumun gelecek nesillerce sahiplenilen din anlayışlarının şekillenmesi üzerinde de etkili oldu.

Bilindiği gibi, Abbasî merkezî otoritesinin, farklı ekollerle ilişkiler geliştirdiği dönemlerden biri Me'mun dönemi'dir. (198-218/813-833) Muhtemelen bunun arka planında da, halifenin, kardeşi Emin ile yaşadığı iktidar mücadelesi ve yansımaları bulunmaktadır. Çünkü Me'mun, kardeşi Emin ile yaşadığı iktidar mücadelesinde, Abbasî merkezî otoritesine muhalif olan grupların desteğini alarak başarıya ulaştı.¹ Bu durum, daha önceden muhalif olan grupların Me'mun tarafından iktidara yaklaştırılması anlamına geldiği gibi, iktidar açısından da bir taban kaymasının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu itibarla Me'mun dönemi, Abbasî siyasal yapısı açısından daha önce tecrübe edilmeyen yeni ve farklı politikaların uygulandığı bir süreç olarak ortaya çıktı. Nitekim bu tecrübelerin muhatabı olan gruplardan biri de Ali Oğulları'dır. Onlar, Me'mun'un ilk hilafet yıllarında bazı isyan hareketlerine öncülük etseler de, Me'mun'un onlara yönelik geliştirdiği yeni politikaların etkisiyle merkezî yönetimle barışık hale geldiler. Bu şekilde de muhalefet unsuru olmanın dışına çıktılar.

Ali Oğullarının bir kısmı, devletin kuruluş aşamasında Abbasîlerle birlikte hareket etmelerine rağmen, yönetimden hak ettikleri payı alamadıkları düşüncesiyle daha çok isyan halinde oldular. Zaman zaman da ortaya koydukları mücadelelerle merkezî otoriteyi zor durumlarda bıraktılar. Bu nedenle Abbasî halifeleri belli dönemlerde onları destekler görünerek, isyanlarının önünü almaya çalıştı. Ancak hiçbir Abbasî halifesi Me'mun'un yaptığı gibi, Ali Oğullarına mensup birini kendisinden sonrası için veliaht tayin etmedi. Onların düşünce yapılarını devlet politikası haline getirmedi. Hatta siyasal arzularına, sınırı belli bir özgürlük alanının dışında hürriyet tanımadı. Oysa bunların hepsi Ali Oğulları için Me'mun döneminde gerçekleştirildi. Şüphesiz bu durum, Me'mun döneminde Abbasî merkezî otoritesi ile Ali Oğulları'nın ilişkilerini ve yönetimin politik açılımlarını merak konusu haline getirdi.

Elinizdeki çalışma, Me'mun dönemi Abbasî merkezî otoritesinin Ali Oğulları ile ilişkilerini ve onlara yönelik politik yaklaşımlarını tespit etme arzusundadır. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için -çalışmanın boyutlarını dikkate alarak- bahse konu ilişkilerin zeminini hazırlayan tarihsel arka planın belirlenmesinde yarar vardır.

1. Tarihsel Arka Plan

Emevilerin ardından Müslümanların kurduğu ikinci büyük devlet olan Abbasî Devleti, kurucuları ve yöneticileri itibarıyla hanedanlık olarak Hz. Peygamber-

¹ Bkz., Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-* Ankara 2002, 16; Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, 29.

rin amcası Hz. Abbas'a (32/652) nispet edilmektedir. Amca Abbas ve aile fertlerinin özellikle ilk dönemlerde siyasi olaylara karışmadıkları, hatta oğlu Abdullah'ın, (68/687) önde gelen Kur'an müfessirleri arasında yer aldığı, siyasi olayların dışında kalmaya özen göstererek Hz. Ali'nin hilafetinin ilk yıllarında ona destek verdiği bilinmektedir.

İlk dönemlerde Abbas oğulları bu şekilde siyaset ve yönetim konusuna mesafeli duran bir yaklaşımın sahipleri gibi görünse de, zaman içerisinde ve özellikle hicri birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarına denk düşen dönemde, Abdullah'ın torunu Muhammed (125/743) ile bu mesafeyi kapatmaya başladılar.² Hatta Muhammed, siyasi teşebbüslerini oldukça rasyonel bir zeminde gerçekleştirmeye özen gösterdi. Çünkü o, toplumun siyasi potansiyeli açısından önemli bir enstrüman olan Ali Oğulları ile temas sağlayarak, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (81/700-1) büyük oğlu Ebû Haşim'in (98/716-7) desteğini almayı başardı. Bu şekilde de ona bağlı Şii karakterli gizli hareketin liderliğini üzerine aldı.³

Takdir edilir ki; bahse konu olan süreçte, yani hicri ikinci asrın başlarında Haşim Oğullarının siyasi yönelişleri bağlamında üç ayrı eğilim kendini hissettirmekteydi. Bunlardan biri, Hz. Hüseyin'in (61/680) oğlu Zeynelabidin'in (95/713-4) etrafında kümelenerek, siyasal hareketlere uzak durmak suretiyle ilk dönemlerde kendini züht ve ibadete adayan, ku'üd'u tercih eden, sonraki kuşaklarda da bu özelliklerine ilmi faaliyetleri katan eğilimdir. İkincisi; zalim yönetime karşı başkaldırı ve isyanı tercih eden Zeyd b. Ali'ye (122/740) tabi kimselerin başını çektiği bir yöneliştir. Üçüncüsü de; Muhammed b. el-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim'in temsil ettiği bir eğilimdir ki;⁴ Bu eğilimin liderliği, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas vasıtasıyla Abbas Oğullarına geçti. Bu şekilde de Abbasiler, kendi siyasal meşruiyetlerini bu eğilime yasladılar.

Abbas Oğulları, Muhammed'den sonra oğlu İbrahim'i (130/748) imam kabul etti. Onunla birlikte Abbas Oğulları, yeni propaganda faaliyetleri çerçevesinden taraftar kitlesini genişletmeyi amaçladılar. Bunu da açıktan yapmamaya özen gösterdiler. Bu şekilde onlar, kendilerini siyasal hedef haline getirmekten kaçındıkları gibi, Ali Oğullarının karizmatik etkilerini de yanlarına almayı ihmal etmediler. Nitekim bu dönemde Abbasî propagandasının "*Âl-i Resûl*"e yapılıyor olması tesadüfle izah edilemez. Çünkü bu propaganda, Hâşim Oğullarının tamamını kuşatıcı bir söylemi içerdiği gibi, Ali Oğullarının da teori içerisine dâhil edildiği izlenimini vermektedir.⁵

² Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1992, I, 154-155; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara 1986, 121.

³ Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İstanbul 1999, 16-18.

⁴ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 19-20.

⁵ Bkz., Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, thk., M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1962, VII, 421; Ahmed b. Muhammed b. Abderrabbih el-Endülüsi, *el-İkdu'l-*

Abbas Oğulları, Ali Oğullarının hem potansiyellerinden istifade edip, hem de onları kontrolleri altında tutmaya özen gösterdiler. Bu politikayı, propaganda alanı seçiminde de yaptılar. Nitekim onlar, propaganda üssü olarak Ali Oğullarının etkin oldukları ve üs olarak kullandıkları Kûfe civarlarını değil, ancak onlara sempatinin yüksek olduğu, merkezî otoritenin kontrolünden de uzak, Horasan bölgesini tercih ettiler. Muhtemelen buradaki mevcut yapıyı kendi lehlerine yönlendirebilmek amacıyla Ali Oğulları ve taraftarlarının saygı duyduğu Ebû Seleme (132/749) ve Ebû Müslim (138/755) gibi kimselerin toplumsal karizmalarından istifade etmeyi de ihmal etmediler. Nitekim bu kimseler, gittikleri yerlerde insanları Hz. Ali'nin soyuna mensup kimselere “*er-Rıza min âli Muhammed/Muhammed ailesinden razı olunacak bir şahıs*”a biate davet ettiler.⁶ Nihayet bu faaliyetlerin neticesinde 131/749 yılında Kûfe zapt edildi. Ebû Seleme de oraya “*Â-i Muhammed'in vezîri*” olarak, valî sıfatıyla tayin edildi.⁷ Ebû Müslim de, gitmiş olduğu yerlerde yaptığı faaliyetlerle Abbasî propagandasına duyulan ilgiyi arttırdı. Hatta bu ilgiyi, fiili isyana çevirmeyi başardı. Bu faaliyetler neticesinde, 132/750 yılında Büyük Zab Savaşı'nda, Emevî halifesi II. Mervan (127-132/744-749) hezimete uğratıldı. Kısa bir süre sonra da Suriye ve Mısır işgal edilerek Emevîlerin hâkimiyetlerine son verildi. Tahmin edilebileceği gibi, ortaya çıkan idari boşluk da, Abbas Oğulları tarafından dolduruldu.⁸

Tüm bu ifade edilenlerden de anlaşıldığı üzere, Abbas Oğullarının siyasal başarıya ulaşmasında Ali oğullarının önemli katkıları oldu. Muhtemelen bu katkıyı görmezden gelemeyen ilk Abbasî yöneticisi Ebu'l-Abbas Seffah, (132-136/750-754) Kufe Camii minberinden yaptığı devletin kuruluş ilanında, Müslümanlarca yaklaşık yüz senedir beklenen idarecilerin artık iş başında olduklarını müjdeledi. Onun ardından söz alan Davud b. Ali de, Resulullah ve Hz. Ali'den bu yana sadece Seffah'ın meşru halife olduğunu ifade etti. Bu şekilde de, Şii eğilimli grupların üzerinde ittifak ettikleri bir görüşü dile getirdi. Aslında yeni yönetimin yol haritası mahiyetindeki bu beyanlar, geleceğe yönelik olarak Ali Oğulları taraftarlarının

Ferid, thk., Ahmed Emin, Beyrut 1952, V, 74 vd.; Faruk Ömer, *Tabiatü'd-Da'veti'l-Abbasiyye*, Beyrut 1970, 107; Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 24-25; Nahide Bozkurt, “Abbasilerde İktidarın meşruiyeti Üzerine Bir Analiz”, *İslâmiyat Dergisi*, Ankara 2000, II, sayı.3, 148-149; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 200, 185.

⁶ Taberi, *Tarih*, VII, 353 vd.; Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer el-Ya'kubi, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut trz., II,351; Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizi, *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hut ve'l-A'sar*, Kahire trz., II, 354; Abdurrahman Salim, *et-Tarihu's-Siyasi li'l-Mu'tezile*, Kahire 1989, 179; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 16; Kutlu, *Mürcie*, 185.

⁷ Ya'kubi, *Tarih*, II,352; Julies Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev., Fikret Işıltan, Ankara 1963, 267; Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, Baskı. 10, Beyrut trz., III, 262; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, trc., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1987, II, 396; Marshall G.S., *Hodgson, İslamın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul 1993, I, 228

⁸ Taberi, *Tarih*, VII,432; Ya'kubi, *Tarih*, II, 346; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 190-191.

siyaseten devre dışı bırakılacağına da sinyallerini vermekteydi.⁹ Nitekim Abbas Oğulları, başarı yolunda desteklerini aldıkları muhalefet ittifakını, yeni yönetimin tesisinden sonra tedrici olarak devre dışı bırakmaya başladı. Çünkü onlar, artık ihtiyaçları kalmadığını düşündükleri veya ilerisi açısından risk oluşturma ihtimali olan eski yol arkadaşlarını yeni yönetimden uzaklaştırma iradesi ortaya koydular. Nitekim Ali Oğulları da bu politika çerçevesinden yeni yönetimden dışlanan ve uzaklaştırılan grupların başında geldi. Bu bağlamda özellikle ilk planda Ali Oğulları taraftarları arasında önemli bir konuma sahip Ebû Seleme'nin,¹⁰ ilerleyen zamanda ve Mansur döneminde de Ebû Müslim'in¹¹ ortadan kaldırılması dikkat çekici bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Şüphesiz bu gelişmeler, Ali oğullarında yeni yönetim tarafından aldatıldıkları şeklinde bir düşüncenin ortaya çıkmasını geciktirmedi. Bu da onların, kurulum aşamasında önemli destek verdikleri Abbâsî yönetime karşı yeni mücadele stratejileri geliştirmelerinin gerekçesini oluşturdu.¹²

Ali Oğullarının Abbâsî otoritesine karşı ortaya koyduğu mücadelelerin ilki, ilk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbas Seffah'la başladı. Ancak bu mücadeleler, ikinci halife Mansur döneminde isyana dönüşerek devam etti. Çünkü onun dönemine denk düşen 145/762 yılında Medine'de Nefsü'z-Zekiyye adıyla tanınan ve Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyuna mensup Muhammed b. Abdillâh b. Hasan'ın (145/762) öncülüğünde -sonucu başarılı olmasa da- bir isyan hareketinin gerçekleştirildiği bilinmektedir.¹³

Nefsü'z-Zekiyye hareketi, Abbâsî siyasî ilişkileri açısından geleceğe yönelik pek çok yönelişin ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Nitekim bu hareketle birlikte Abbas Oğulları, genelde Ali Oğulları ve onların içerisinde farklı bir eğilimi temsil eden Zeydiyye başta olmak üzere, diğer grupları tamamen dışladı¹⁴ ve yolla-

⁹ Bkz., Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 28.

¹⁰ Ebu Seleme'nin halife olarak, Ebu'l-Abbas yerine bir Ali taraftarını istemiş olduğuna hükmedildi ve birkaç ay sonra Ebu'l-Abbas'ın halifelîği ilan edilince o siyasî bir manevra ile tasfiye edildi. Bkz., Yakubi, *Tarih*, II, 352; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udi, *Mürucü'z-Zeheb*, Beyrut, trz., III, 270; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 267.

¹¹ Mes'udi, *Müruc*, III, 292; Yakubi, *Tarih*, II, 368; Hasan, *İslam Tarihi*, II, 403; Hodgson, *İslamın Serüveni*, I, 228.

¹² Taberi, *Tarih*, VII, 495, 622; VIII, 36-47; Mes'udi, *Müruc*, III, 294; Ebu'l-Ferec el-İsfehani, *Mekatilü't-Talibiyyin*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1987, 166 vd.; Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 28 vd.; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 67vd.

¹³ Muhammed b. Abdillâh en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim b. Abdillâh'ın ayaklanmalarıyla ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM yayınları, İstanbul 2010, 103-127.

¹⁴ Nefsü'z-Zekiyye hareketi, Abbâsilere karşı güçlü muhalefet gruplarının varlığını gösterdiği gibi, muhalefet gruplarının da merkezî yönetim karşısındaki birlikteliklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Çünkü bu harekette Zeydî gruplar başta olmak üzere Ali Oğulları ön planda yer aldığı gibi, Mu'tezilî eğilimli kimseler de etkin oldular. Burada merkezî otorite karşısında ortaya konan birliktelik dikkat çekmektedir. Çünkü Me'mun dönemine gelindiğinde her iki grubun da siyasal açıdan önünün açılması, sanki merkezî yönetimin her iki gruba, birlikte gerçekleştirmeyi

rını ayırdı.¹⁵ Gerçi Ali Oğulları içerisinde siyasî işlere karışmaması nedeniyle Halife Mansur'un övgüsüne mazhar olan Cafer-i Sadık'ın (148/765) etrafında kümele- nen bir oluşum henüz varlığını korusa da, bu durum, ilerleyen zaman içerisinde Abbas Oğulları'nın Ali oğullarına karşı daha sert uygulamalar ortaya koyacak ol- masına bir engel oluşturmamaktadır.

Mansur'dan sonra Mehdi halife oldu. O, özellikle "inkârcılık" ve "Zanâdika"yı eleştirmek gayesiyle "cedel" kitaplarının yazılmasına öncülük etti.¹⁶ Muhtemelen toplûmda siyasî denge unsurunu gözeterek veziri Ya'kub b. Davud'un da etkisiyle hilafetin ilk yedi yılında Ali Oğulları taraftarlarının gönlünü kazan- maya çalıştı.¹⁷ Ancak ilerleyen yıllarda Ali oğullarına yönelik politikasını değiştirdi ve sert uygulamalara döndü. Hatta bu noktada Cafer-i Sadık'ın oğlu Musa Kazım'ı (183/799) bir müddet hapiste tuttu. Bu durum, Mansur döneminde siyasî olaylara karışmadığı için halife tarafından övgüye mazhar olan Cafer-i Sadık çizgisinin de artık -diğer Ali Oğulları gibi- Abbas Oğulları tarafından dışlandığı anlamına gel- mektedir.¹⁸ Nitekim Mehdi, Abbas Oğullarının kuruluş aşamasında siyasal meşru- yetinin temelini oluşturan Hz. Ali, Muhammed b. el-Hanefiyye, Ebû Hâşim, Mu- hammed b. Ali şeklinde ortaya koydukları siyasal meşruiyet temelleri- ni/söylemlerini iptal ederek, sahip oldukları imamet haklarının Ali Oğulları vasıta- sıyla değil, Abbas b. Abdulmuttalib kanalıyla bizzat Hz. Peygamber'den alındığını ilan etti. Böylece Ali Oğulları ile daha önceden kopmuş olan pratik bağların yanın- da, teorik bağlarını da keserek devletin politik temellerinde Abbasîler lehine daha etkin bir politik kırılmanın mimarı oldu. Bu da halife Mehdi ile birlikte Abbas Oğullarının devlet politikasının Şiî/Ali Oğulları zemininden uzaklaştığı anlamına gelmektedir.¹⁹

planladığı bir operasyonun farklı veçhelerinin yansımaları gibi bir algıya neden olacaktır. Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın ayaklanmalarını destekleyen şahıs ve gruplar- ına ilgili olarak bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 112-127.

¹⁵ Halife Mansur'un karar ve uygulamalarında Ali Oğullarının etki gücünü hesaba katarak tedbirler aldığı görülmektedir. Nitekim o, yeni devleti sembolize edecek başkenti Kûfe yakınlarında Haşimiyye bölgesinde kurmayı düşünürken, Hz. Ali taraftarı olan Kûfe şehrine yakın olmanın or- dusu açısından olumsuz sonuçlar doğurabilme ihtimaline karşı farklı bir bölge arayışına girdi. Bu gerekçeyle iklimi, konumu, ekonomik ve askerî imkânları açısından daha uygun gördüğü Bağdat şehrini kurdu ve orayı başkent yaptı. Bkz., Taberi, *Tarih*, VII, 614, 650; Kadı Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, thk., Fuad Seyyid, Tunus 1974, 226; Ebu Said Neşvan b. Said b. Neşvan el-Hımyeri, *el-Hur'ul-İ'yn*, thk., Kemal Mustafa, Mısır 1948, 209-210; Mes'udi, *Müruc*, III, 296; Ebu'l-Kasım el-Belhi, *Babu Zikri'l-Mu'tezile min Makalati'l-İslamiyye*, thk., Fuad Seyyid, Tunus 1974, 117 vd.; Ahmed b. Yahya b. Murtaza, *Kitabü'l-Münyve ve'l-Emel fi Şerhi Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal*, thk., T. W. Arnold, Leipzig, 1902, 24; Büyükkara, *İmamet Mü- cadelesi*, 32.

¹⁶ Bkz. Celaleddin es-Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1989, 318.

¹⁷ Ya'kubi, *Tarih*, II, 394; Mes'udi, *Müruc*, III, 312; Watt, *Teşekkül Devri*, 220-221.

¹⁸ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 36.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 37-38.

Mehdi'den sonra yerine oğlu Hâdi (170/786) geçti.²⁰ O, kısa sayılabilecek hilafet sürecinde babasının vasiyetleri doğrultusunda "ilhad" faaliyetleri yanında, Şii/Alî Oğullarıyla da fiili mücadelelere girişti.²¹ Bu şekliyle de babasının teorik politikalarını pratik hayata taşıyan kişi oldu. Nitekim Şiilerce Kerbelâ'dan sonra en acıklı olay olarak kabul edilen Fah Vak'ası (8 Zilhicce 169/11 Haziran 786) onun döneminde meydana geldi. Bu vak'ada öncü pozisyonundaki Hüseyin b. Ali başta olmak üzere çok sayıda Ali Oğlu ve taraftarı öldürüldü.²²

Ali Oğulları, yaşadıkları bu yenilgiyle siyasal mücadeleden vazgeçmediler. Nitekim kurtulmayı başaran Yahya b. Abdillâh, Taberistan ve Deylem bölgelerinde, kardeşi İdris de Kuzey Afrika'da siyasal mücadelelerini devam ettirerek, birer devlet kurma çabası içerisine girdiler.²³

Hadî'den sonra Harun Reşid Halife oldu. (170-193/776-808) Onun hilafetinin ilk yılları Mehdi'nin ilk hilafet yıllarının bir benzeri gibiydi. Fakat Yahya b. Abdillâh'ın Taberistan ve Deylem bölgesinde, kardeşi İdris'in de Kuzey Afrika'da başlattığı isyan ve devlet kurma faaliyetleri, Ali oğullarına karşı uygulanan Abbâsî baskısını bu dönemde sertleştirdi. Hatta Harun Reşid de, Mehdi gibi on iki imamdanda biri kabul edilen Musa Kazım'ı hapse attırdı.²⁴ Ayrıca onun ilk hilafet yıllarında, Zeydî eğilimleriyle dikkatleri çeken Bağdat Mu'tezile ekolüne mensup Bişr b. Mu'temir (210/825)²⁵ rafizilikle,²⁶ arkadaşı ve öğrencisi Sümame b. Eşres de (213/828) zındıklıkla²⁷ itham edilerek işkenceye tabi tutuldular.²⁸ Bu iki ismin Taberistan ve Deylem bölgelerinde faaliyet gösteren Ali Oğullarından Yahya b. Abdillâh'ın yakın çevresinde yer alarak, onun faaliyetlerine destek verdikleri bilinmektedir.²⁹ Bu durum, tarihsel gelişimi itibariyle ortak hareket duygusuna sahip Mu'tezile-Ali Oğulları ilişkisi açısından dikkat çekici bir durumu açığa çıkardı

²⁰ Taberi, *Tarih*, VIII,187; Ya'kubi, *Tarih*, II, 404; Mes'udi, *Müruc*, III,324.

²¹ Taberi, *Tarih*, VIII, 192; Mes'udi, *Müruc*, III, 326-327; Ya'kubi, *Tarih*, II, 404-405.

²² İsfehani, *Makâtil*, 363-385; Taberi, *Tarih*, VIII, 192 vd.; Yakubi, *Tarih*, II, 404-405; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 131-134.

²³ Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008, 156 vd; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 134-150.

²⁴ Mes'udi, *Müruc*, III, 341; Watt, *Teşekkül Devri*, 201.

²⁵ Bkz. Ebu Reşid en-Nisaburi, *el-Mesail fi'l-Hilaf Beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, thk., Ma'n Ziyade, Beyrut 1979, 14; Ebu'l-Hüseyin el-Malati, *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, thk., Saîdû'd-Dîn el-Meydânî, Riyad 1994, 52; Cemil Hakyemez, *Bişr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, 25.

²⁶ Kadı Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal*, 265; İbn Murtaza, *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, thk., S. D. Wilzer, Beyrut 1960, 52; Malati, *et-Tenbih*, 52; Dominique Sourdel, "La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun", *Reveu des Etudes Islamique*, XXX/1, 1962, 32.

²⁷ İbn Murtaza, *el-Münye*, 55; İbn Murtaza, *Tabakati'l-Mu'tezile*, 62; Kadı Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal*, 274.

²⁸ Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, VII, Beyrut trz. 148.

²⁹ Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 142-143.

gibi, Abbas Oğullarının her iki kesime karşı da, aslında aynı duygu temelli politikalar ortaya koyduklarının/koyacaklarının ipuçlarını vermektedir.

Harun Reşid'den sonra yerine vasiyeti gereği oğlu Emin (193-198/808-813) geçti. Emin dönemi, kardeşi Me'mun'la iktidar mücadelesi nedeniyle kısa sürdü. Bu iktidar mücadelesinin hâkim olduğu dönemde ortaya çıkan iç karışıklık ortamı ve Emin'in zayıf şahsiyeti, Ali Oğullarının biraz da olsa rahat nefes almalarını sağladı.³⁰ Bu mücadelede daha çok Arap unsurlar Emin'i desteklerken, mevali kökenli gruplar da Me'mun'u desteklediler. İki kardeş arasındaki mücadele Arap-Mevali çatışması ve gerilimi şeklinde ortaya çıktı. Nihayetinde Me'mun, desteğini aldığı grupların katkılarıyla bahsi geçen mücadelenin galip tarafı olarak hilafet makamına geçmeyi başardı.

2. Me'mun Dönemi Sosyo-Politik Ortam

Me'mun dönemi, özellikle ilk yıllardan itibaren Fârisî unsur ve kültürünün etkinliğini hissettirdiği bir süreci işaret etmektedir. Bunda Fârisîlerle tarih içerisinde gelişim gösteren etkileşimin yanında³¹ Harun Reşid döneminin kudretli yöneticileri Bermekî ailesinin de etkileri vardır. Gerçi Harun Reşid'in, hilafetinin ilerleyen yıllarında onların elde ettikleri siyasal gücün boyutlarını ve ilerisi açısından doğurabileceği sıkıntıları göz önünde bulundurarak yönetimden uzaklaştırdığı görülür. Ancak bu durum, onların öncülüğünde toplumda yaygınlaşma temayülü gösteren Fârisî etkinin gücünün ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. O nedenle Me'mun'un ilk hilafet yıllarında, Fârisî etkinin sosyal yapıdaki etkinliği kendini hissettirmekteydi. Muhtemelen bunda, iki kardeş arasındaki iktidar mücadelesinde ortaya çıkan ayrışma neticesinde elde edilen imtiyazın varlığını da göz ardı etmemek gerekir.

Fârisî unsur ve kültürün Müslüman toplumunda elde ettiği siyasal ve toplumsal temsil kabiliyeti, sosyal akışkanlık gereği aynı kültürden kaynaklanan fikir ve düşüncelerin önünü açtı. Nitekim daha çok bu kültürden beslenen Maniheizt, Gnostik³² ve Hermetik³³ düşünceler toplumda yaygınlık kazanmaya başladı. Bununla birlikte Allah hakkında, O'nu bir insan imajı içerisinde sunan, antropomorfik motiflerle süslü hikâyeler anlatılmaya başlandı. Bunda da başı daha çok hadisçiler çekti.³⁴ Bu dönemde halkın bu tür somut temellere dayalı anlatımları barındıran

³⁰ Büyükkara, *İmamet Mücadelesi*, 45.

³¹ Bkz., Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, 52.

³² Bkz., S.Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997, 161-162; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Baskı. VII, İstanbul 1989, 140-142; Muhammed Abid Cabiri, *Arap-İslam kültürünün Akıl Yapısı*, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 2000, 331.

³³ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar*, terc., Hüseyin Hatemi, İstanbul 1994, 235vd.; Cabiri, *Arap-İslam kültürünün Akıl Yapısı*, 472.

³⁴ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, Ankara 2002, 264-266.

inanç söylemlerine ve bunları anlatanlara karşı aşırı teveccüh göstermesi neticesinde hadisçiler toplumsal popülaritesi yükselen bir kesim olarak ortaya çıktı. Nitekim hadis ravileri etrafında, kesretten kinaye olarak değerlendirilse de, binlerle ifade edilen sayıda insanların toplandığı rivayet edilmektedir.³⁵ Şüphesiz kitlesel bir potansiyeli işaret eden bu durum, merkezî otorite açısından dikkatle üzerinde durulmaya değer bir risk unsurunu da haber vermektedir.

Me'mun'un ilk hilafet yıllarında Fârisî kaynaklı etki ve hadisçilerin ulaştıkları toplumsal popülariteden kaynaklanan risk unsurları yanında Mu'tezile de, merkezî yönetim açısından bir başka muhalefet gücünü temsil etmektedir. Zaten Emevîlerden itibaren devam eden süreçte Mu'tezile'nin düzenli bir güç artırımını dikkat çekmektedir. Özellikle Emevîlerin baskıya dayalı cebir anlayışları, halk kitleleri katında özgürlük düşüncesinin önemini açıkça hissedilir kılmıştı. Mu'tezile'nin insan iradesi ve hürriyeti konusunda bireye tanıdığı geniş alan, kitleler nezdinde Mu'tezile'ye duyulan ilginin artmasında önemli bir gerekçe oldu. Ayrıca Mu'tezile'nin, Vasıl'dan itibaren devam eden süreçte -zamanın şartlarıyla uyumlu bir şekilde- rasyonel düşünce zemininde Müslüman toplumun değişik bölgelerinde faaliyet gösteren dâiler vasıtasıyla cedel metodunu da başarılı bir şekilde kullanması, kitleleri ikna hususunda başarı sağladığı gibi, kitleler katında ekolün de toplumsal itibarını artıran önemli bir fonksiyon gördü. Bu durum belki ilk bakışta önemli bir düşünsel başarı ortaya koysa da, gelinen noktada Mu'tezile'nin yükselen gücü, -tıpkı hadis taraftarlığında olduğu gibi- Abbasi hilafetinin geleceği açısından bir başka potansiyel risk unsurunu açığa çıkardı.

Me'mun'un ilk hilafet yıllarında Fârisî unsur ve kültürünün toplumda yayılması ve etkinlik kazanmaya başlaması, hadis taraftarları ve Mu'tezile mensuplarının kitleler üzerindeki hâkimiyetleri, Abbasi geleceğini yakından ilgilendiren politik potansiyel yapılar olarak ortaya çıktı. Şüphesiz bu yapılara, özellikle Fârisî kültüre mensup Müslüman kitlelerin ilgi alanında yer alan, Mu'tezile'nin de ilk dönemden itibaren merkezî yönetime karşı muhalefet duygusuyla ortak hareket ettiği, hatta Bağdat ekolü çerçevesinden ortak paydada bulunduğu Ali Oğulları ve taraftarlarının ulaştıkları yeni dönem potansiyel gücü de ilave etmek gerekir. Çünkü Ali Oğulları, ilk dönemden itibaren içinde buldukları toplumlarda merkezî otoritenin alternatifi olarak görülmeleri itibarıyla hep zulme uğradılar. Bu nedenle de Doğu toplumlarında mazluma beslenen şefkat duygusunun muhatabı oldular. Zaman içerisinde ve kendi bünyesinde birtakım farklılaşmalar yaşasalar da onlar, oldukça geniş kitleler tarafından itibar gördüler. Şüphesiz bu itibar da, merkezî otorite karşısında toplumda yer alan farklı bir gücün ifadesi oldu. Nitekim onlar Kerbela ile başlayıp, Nefsü'z-Zekiyye ve Fah Vak'ası ile devam eden süreçte hep azim ve iradelerini korumayı başardılar. Me'mun dönemine gelindiğinde de sebebiyet verdikleri isyan hareketleriyle Abbasi iktidarını oldukça yoran bir güç halini

³⁵ Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi, es- Sem'ani, *Edebü'l-İmla ve'l-İstimla*, Beyrut 1981, 16.

aldılar. Ayrıca Taberistan, Deylem ve Kuzey Afrika gibi yerlerdeki siyasal faaliyetleriyle de³⁶ merkezî otoriteyi tehdit edebilecek bir potansiyelin habercisi oldular.

Görüldüğü gibi, Me'mun'un hilafet sürecinin başlangıcında toplumda pek çok muhalefet grubu bulunmaktadır. Şüphesiz bu muhalefet gruplarına karşı takip edilecek politik yaklaşım ve bu yaklaşımın mahiyeti Abbâsî siyasal geleceği açısından oldukça büyük bir önemi haizdir. Ancak bu gruplar içerisinde Şii/Alî Oğullarının özel bir konumu vardır. Çünkü onlar, Mu'tezile ile tarih içerisinde siyasal muhalefet duygusuyla ortaya koydukları birlikteliklerin yanında, Bağdat Mu'tezilesi ile sağladıkları fikrî alaka çerçevesinden oldukça yakın ilişkilerin sahipleridir. Ayrıca Fârisî unsurların, Şii/Alî Oğullarına duydukları yakınlık vesilesiyle, bu unsurlarla da özel temaslarının var olduğu bilinmektedir. Bu durumda, Me'mun'un diğer muhalefet unsurlarına göre Alî Oğullarına karşı geliştireceği politik yaklaşımın mahiyeti toplumsal huzurun geleceği açısından olduğu gibi, Abbâsî siyasal yönetiminin ikbâli açısından da büyük bir önem taşımaktadır.

1. Me'mun Dönemi Abbâsî Yönetiminin Alî Oğulları'na Yönelik Politikaları

Me'mun, kardeşi Emin ile yaşadığı iktidar mücadelesinin ardından hilafet makamına ulaşmış, kardeşi Emin, Araplar tarafından, Me'mun da mevalî tarafından desteklenmişti. Şüphesiz bu durum, siyasal iktidar mücadelesinde toplumda var olan ayrışmanın açık bir habercisiydi. Bahse konu ayrışma daha çok Arap-Arap olmayan şeklinde kendini hissettirmekteydi. Araplar, belli kabilelerden gelen kimseler olmakla birlikte, Arap olmayanlar, çeşitli toplumsal arka planlara sahip kimselerdi. Nitekim Me'mun'un siyasal mücadelesine destek verenler arasında Fârisîler ve büyük oranda mevalî kitleye dayanan Mu'tezile mensupları vardı. Ancak bunlarla birlikte, tarih içerisinde merkezî yönetimlere karşı ortak hareket iradesi bağlamında, birlikte muhalefet gücü oluşturan Alî Oğullarını da hatırlamak gerekir. Hatta Alî Oğullarının bu gruplar içerisindeki pozisyonunun etkinliğini görmek gerekir. Çünkü onlar, başlangıçta teorik düşünce düzeyinde olmasa da siyasal muhalefet duygusuyla ilk dönemden itibaren merkezî otoriteye muhalefet eden gruplarla ortak hareket ettiler. Bu bağlamda Mu'tezile ile tarihsel bir yakınlığın sahibi oldular. Fârisî kültüre yakın kimselerle de duygu birliği yapmak suretiyle kendi dışındaki gruplar üzerinde dolaylı da olsa bir etkinlik kazandılar. Şüphesiz bu durum, Abbas Oğullarının politik yaklaşımlarında diğer gruplara göre Alî Oğullarının nazik konumunu açığa çıkardı.

Me'mun'un siyasal mücadelesinde kendisine katkı sağlayan bu gruplar, aslında Abbâsî devletinin kuruluşu aşamasından itibaren devam eden süreçte merkezî yönetime karşı muhalefet zemininde yer almalarıyla, aynı zamanda Abbâsî siyasal ikbâlini tehdit eden yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz burada siyasal

³⁶ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 115 vd.

yönetim açısından oldukça paradoksal bir durum kendini hissettirmektedir. Böylesi bir durum, siyasetin en tepesindeki isim olarak Halife Me'mun'un önündeki en büyük çıkmazı oluşturmaktadır. Bu nedenle Halife Me'mun döneminde bahsi geçen gruplara karşı ilişkilerin istikameti açısından takip edilecek siyasal yöntem ve mahiyeti büyük önem arz etmektedir. Nitekim bu yöntem, iktidar mücadelesinde Me'mun'un yanında yer alan kitleleri merkezî otorite lehine kazandırabileceği gibi, tekrar muhalefet unsurları haline getirerek, zaten kaosun içinde bulunan Abbasi siyasal otoritesini daha da güç bir durumla karşı karşıya bırakabilirdi.

İçinde bulunduğu siyasal atmosferi rasyonel bir zeminde değerlendiren Me'mun, siyasal mücadelesinde başarıya ulaştıktan sonra, kendisini iktidara taşıyan kitlelere karşı oldukça duyarlı bir davranış modeli geliştirdi. Hatta kendisine destek veren grupları vefa duygusu zemininde önceleyen politik açılımlar sergiledi. Bu bağlamda Mu'tezile'nin siyasal alanda önünü açarak iktidara ulaşmasını kolaylaştırdığı gibi, Şii/Ali Oğullarının da gönüllerini alıcı farklı politik uygulamalara imza attı.³⁷ Halife, muhtemelen bu politik açılımlarla, bahsi geçen grupların kısa vadede ve siyasal zeminde ön plana çıkarılmasına katkı sağlasa da, uzun vadede Abbasi siyasal otoritesinin ikbalini güçlendirmeyi amaçladı. Bu bağlamda Me'mun'u siyasal iktidara taşıyan gruplar, onun politik manevralarıyla, aslında muhalefet ettikleri Abbasi genel politikasına hizmet eden konjonktürel enstrümanlar olmanın dışına çıkamadılar. Ali Oğulları da, bu konuda bir istisna oluşturamadı. Nitekim bu bağlamda Me'mun döneminde Ali Oğulları'na yönelik geliştirilen politik uygulamalara bakmakta yarar vardır.

Me'mun'un, iktidara geldikten sonra, ortaya koyduğu ilk icraatlarından biri, hilafet merkezini Bağdat'tan alarak Fârisî nüfusun ve Hz. Ali taraftarlığının yoğun olarak yaşandığı Horasan şehirlerinden biri olan Merv'e taşınmasıdır.³⁸ Merv, Emevilerin yıkılması faaliyetlerinde önemli bir konuma sahip olup, Abbasi propagandası açısından da önemli bir merkezdir. Nitekim Ali Oğullarınca da önem atfedilen Ebû Müslim el-Horasanî'nin burada önemli çalışmalar yaptığı, devletin kuruluş aşamasından itibaren de valilik görevinde bulunduğu bilinmektedir.³⁹

Halifenin, yönetim merkezini Bağdat'tan Merv'e taşınması, ilk bakışta kardeşi ile aralarında geçen hilafet mücadelesinde kendisine siyasal, askerî ve lojistik destek sağlayan Fârisî unsurlarla, Ali Oğullarına bir ödül gibi algılanabilse de, bahsi geçen siyasal mücadelede kendisini yalnız bırakan Arap unsurları bir cezalandırma yöntemi olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Araplar içerisinde İslamiyet öncesi sahip olunan asabiyet duygusunu kültürel dokularında dominant unsur olarak muhafaza eden ciddi bir kitle vardı. Hilafet merkezinin Bağdat'ın dışına taşın-

³⁷ Geniş bilgi için bkz., Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006, 127 vd.

³⁸ Bkz. Ya'kubi, *Tarih*, II. 451; Ebu Hasan Ali b. Muhammed Abdülkerim b. Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut trz., 346, 357.

³⁹ Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 222.

ması, iktidar mücadelesinde Emin'e destek veren bu kitlenin cezalandırılması, Me'mun'a destek veren grupların da ödüllendirilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim ortaya çıkan durum, toplumda devlet idaresinde Fârisî etkinin hâkim olacağı ve gelecekte yönetimin Araplar'ın elinden çıkıp İranlılara devredileceği gibi bir düşüncenin doğmasına sebebiyet verdi. Bu düşünce Bağdat halkı içerisinde Arap kökenli kesimlerin rahatsızlığını arttırdığı gibi, toplumdaki birtakım isyan hareketlerinin de önünü açtı.⁴⁰ Nitekim bu noktada toplumda ciddi bir yönetim boşluğunun meydana geldiği, hatta âdi suçlarda gözle görülen bir artışın ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun en tipik örneklerinden biri de Merv'de bulunan halife tarafından Bağdat'a vali olarak atanan Hasan b. Sehl'in, isyancı gruplar tarafından şehre sokulmamasıdır.⁴¹

Me'mun'un hilafet merkezini Merv'e taşıması, İran unsuru yanında Ali Oğulları taraftarlarının da gönlünü almaya yönelik bir eylem gibi gözükmektedir. Ancak Ali Oğulları'nın, bu uygulamayı kendileri açısından yeterli bulmadıkları da bilinmektedir. Hatta onlar, Me'mun'un iktidar mücadelesinde verdikleri destek nedeniyle hak ettikleri karşılığı alamadıklarını düşündüler. Bu nedenle de hilafetten hak alma taleplerine matuf yeni bir isyan hareketi içerisine girdiler. Bu da Nâsr b. Şeb'es isyanı ile aynı yıl gerçekleşen Muhammed b. İbrahim isyanıdır. (199/815)

Muhammed b. İbrahim, halkı *er-Rıza min Al-i Muhammed*'e biat etmeye, kitap ve sünnet ile amel etmeye davet ederek Kufe'de halifeliğini ilan etti.⁴² "*İbn Tabataba*" adıyla da anılan ve soyu Ebu Talib'e dayanan Muhammed b. İbrahim, 10 Cemaziyelahir 199/26 Ocak 815 tarihinde Kufe'de Ebu's-Seraya ile birlikte yönetime karşı isyan etti. Üzerine gönderilen orduları mağlup etmeyi başardı. Ancak arkadaşı Ebu's-Seraya'nın kendisini zehirletmesi sonucunda öldü.⁴³ Ebu's-Seraya, onun yerine henüz küçük yaştaki oğlu Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i getirerek, hareketin fiili yönetimini üzerine aldı.⁴⁴ Kufe'de de bağımsızlığını ilan etti.⁴⁵ Tarihler 16 Muharrem 200/26 Ağustos 815'i gösterdiğinde kendisi de öldürüldü. Bu şekilde isyan hareketi son bulmuş oldu.⁴⁶

Muhammed b. İbrahim ve Ebu's-Seraya'nın başlattıkları hareket başarısızlıkla sonuçlanınca, âdeta lidersiz kalan Ali Oğulları, Rebiulevvel 200/Ekim 815 tarihinde Cafer es-Sadık'ın (148/765) oğlu Muhammed ed-Dibâc lakabıyla da anılan Muhammed b. Cafer'e biat ettiler.⁴⁷ Fakat Yemen valisi İshak b. Musa ile gi-

⁴⁰ Bkz. Henry Laoust, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, çev., Ethem Ruhi Fırlıklı-Sabri Hizmetli, İstanbul 1999, 109 vd.

⁴¹ Taberi, *Tarih*, VIII, 528; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 302.

⁴² Taberi, *Tarih*, VIII, 528; Muhammed Mahir Hammad, *el-Vesauku's-Siyasiyyeti ve'l-İdariyye, Asri'l-Abbasıyyi'l-Evvel*, Beyrut 1979, 307.

⁴³ Taberi, *Tarih*, VIII, 529; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 305.

⁴⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 76.

⁴⁵ Taberi, *Tarih*, VIII, 529-530; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 305.

⁴⁶ Taberi, *Tarih*, VIII, 535; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 309.

⁴⁷ Taberi, *Tarih*, VIII, 537; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 311.

riştikleri savaşta mağlup oldular. Muhammed b. Cafer eman dileyerek İshak b. Musa'nın elinden kurtulmayı başardı. Bununla birlikte isyan hareketlerine son vermedi. Etrafına topladığı insanlarla Medine valisi Harun b. Müseyyeb ile defalarca savaştı. Fakat sonuçta taraftarlarının büyük bir kısmını kaybedince tekrar yenildi. Bunun üzerine yönetimden özür dileyerek eman talebinde bulundu. Talebi de kabul edildi.⁴⁸

Görüldüğü gibi, Me'mun'un Merv'i başkent yapması, -toplumun genel yapısı ve Ali Oğullarının başını çektikleri isyan hareketleri dikkate alındığında- belki Fârisî unsurları memnun etse de, Ali Oğullarını tatmin etmedi. Onlar, öncülük ettikleri isyan hareketleriyle zaten sıkıntıda olan Abbasî iktidarını zorlamaya devam ettiler. Özellikle İbn Tabataba olayı ardından gerçekleşen hadiseler, Abbasî otoritesini oldukça sarstı. Bu durumda Ali Oğulları'ndan gelebilecek yeni isyan hareketlerinin önceden önlenilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Şüphesiz bunun için de yeni politik açılım ve kurgulara ihtiyaç duyuldu.

Muhtemelen bu ihtiyacın bir neticesi olarak halife Me'mun, Ali Oğullarının gönüllerini alıcı yeni kararlar aldı. Bunların en dikkat çekicilerinden biri, Halife'nin Mü'temin adıyla da anılan ve veliahtlığı bizzat Harun Reşid tarafından Me'mun'un rıza şartına bağlanmış bulunan⁴⁹ kardeşi Kasım'ı veliahtlıktan düşürmesi,⁵⁰ yerine de ilâhi ilhama muhatap bir Ali Oğlu'nun zuhurunu ümit edenlerin desteğini kazanmaya yönelik bir uygulama ortaya koymasındır. Bunun bir neticesi olarak Halife, muhtemelen Abbasilere karşı isyan hareketlerini önlemeye matuf Hüseyinî ailesi reislerinden Ali b. Musa'yı "*er-Rıza min Âl-i Muhammed*" diye isimlendirerek⁵¹ 27 Ramazan 201/18 Nisan 817 yılında veliaht tayin etti. Ali Oğullarının önde gelen isimlerinden olan Ali b. Musa, Cafer-i Sadık'ın torunu ve Musa Kâzım'ın (183/799) oğlu olup, aynı zamanda İmamiyye'nin de sekizinci imamıdır. Me'mun, Ali er-Rıza'nın veliaht tayin edilmesine gerekçe olarak; Ali Oğulları ve Abbas Oğulları içerisinde Ali er-Rıza'dan daha üstün, faziletli, muttaki, âlim başka birinin olmamasını gösterdi.⁵² Ayrıca Me'mun, Abbasilerin sembolü olan siyah rengi terk ederek, Ali Oğullarının sembolü olan yeşil rengin kullanımının devlet politikası olarak benimsenmesini sağladı.⁵³

Me'mun'un Ali Oğulları lehine ortaya koyduğu bu icraatların haberleri Bağdat'a geldiğinde, -tahmin edilebileceği gibi- Ali Oğulları taraftarları uygulama-

⁴⁸ Taberi, *Tarih*, VIII, 538-540; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 312-313.

⁴⁹ Mes'udi, *Müruc*, III, 364; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 173.

⁵⁰ Suyuti, *Tarih*, 351; Dwinght M. Donaldson, *The Shi'ite Religion A History of Islam in Persia and Irak*, London 1933, 163.

⁵¹ Yakubi, *Tarih*, II, 448; Taberi, *Tarih*, VIII, 554; Mes'udi, *Müruc*, IV, 28; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 326; Suyuti, *Tarih*, 307.

⁵² Taberi, *Tarih*, VIII, 554; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 326; Cemil Hakyemez, "Abbasî Devletine Yönelik Alioğulları veya Şif Tehdidî", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt. 9, sayı 1, 2007, 332.

⁵³ Yakubi, *Tarih*, II, 448; Taberi, *Tarih*, VIII, 554; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 326.

larla ilgili memnuniyetlerini ifade ettiler. Ancak Arapların başını çektiği diğer kesimler ise, bunlardan rahatsızlık duydular. Hatta bu noktada toplumun belli kesimlerinde hilafet merkezinin Merv'e taşınmasıyla ortaya çıkan düşünceye benzer bir şekilde, hilafetin Ali Oğullarına geçeceği endişesine sahip kimseler belirdi. Bunlar, Ali er-Rıza'ya biat etmeyeceklerini ve Ali Oğullarının sembolü olan yeşil rengi kabul etmeyeceklerini ifade ettiler.⁵⁴ Buna duydukları tepkinin bir yansıması olarak da Muharrem 202/24 Temmuz 817 tarihinde Me'mun'u hilafetten azlederek, yerine İbrahim b. Mehdi'ye biat ettiklerini ilan ettiler.⁵⁵ Şüphesiz bu durum Bağdat'ta, -öncesine kıyasla- toplumsal güveni tehdit eden yeni bir ortamın oluşmaya başladığını gösterdi.

Toplumda meydana gelen bu kaos ortamı, sorumluluk sahibi veliaht Ali er-Rıza tarafından Me'mun'a iletildi. Bunun üzerine halife, muhtemelen olayların büyümesinin önüne geçebilmek maksadıyla Bağdat'a geri dönmeye karar verdi. Ancak gelişen olaylar içerisinde dikkat çeken bir hadise yaşandı. O da halife ile birlikte Bağdat'a gelmekte olan veliaht Ali er-Rıza'nın, geri dönüş yolunda ve 203/818 yılında Tus şehrinde vefat etmesidir.⁵⁶

Veliahtının vefatının ardından yolculuğa devam eden halife Me'mun, Bağdat'a dönüş yolunda Merv'deki uygulamalarına göre daha farklı siyasal tercihler ortaya koymaya başladı. Muhtemelen bu uygulamalarında, Bağdat'taki genel konjonktürel yapıyı göz önünde bulundurdu. Bunun neticesi olarak da Ali Oğullarını simgeleyen yeşil elbiseleri çıkardı. Abbasî rengi olan siyahı tekrar giymek suretiyle 15 Safer 204/11 Ağustos 819 tarihinde Bağdat'a ulaştı.⁵⁷ Onun Bağdat'a geri dönmesi, iktidarın Arap unsurundan çıkıp, Fârisî unsurlara veya Ali Oğullarına geçeceği endişesine sahip kitleler nezdindeki kaygıları da büyük oranda giderdi. Bu şekilde, Arapların başını çektiği toplumsal kaos ve kargaşa durumu da ortadan kalkmış oldu.⁵⁸

Bağdat'a dönen Halife Me'mun, artık yeni dönemde Abbasî saltanatını sağlam temeller üzerine oturtma gayreti içerisine girdi. Şüphesiz bunun sağlanabilmesi için Ali Oğulları ile merkezî otorite arasındaki ilişkilerin mahiyeti büyük önem taşımaktadır. Çünkü yönetim, içinde bulunduğu şartlar gereği kritik bir süreçten geçmektedir. Bu süreçte Ali oğullarının merkezî otoriteye yeni gaileler açması, şartların zorlaşmasına neden olabilir. Bu nedenle Ali Oğullarının, muhalefet grupları yanında değil, merkezî otoritenin safında yer alması, Abbasî siyasal iktidarının geleceği açısından büyük bir önemi haizdir. Nitekim Ali er-Rıza'nın veliaht ilan edilmesi esnasında merkezî otorite bunun faydalarını gördü. Bu itibarla, onların desteklerinin devamına ihtiyaç duydu. Ancak bu destek, planlı bir şekilde kaza-

⁵⁴ Ya'kubi, *Tarih*, II, 448; Taberi, *Tarih*, VIII, 554; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 326.

⁵⁵ Ya'kubi, *Tarih*, II, 450; Taberi, *Tarih*, VIII, 549, 557.

⁵⁶ Taberi, *Tarih*, VIII, 568; Mes'udi, *Mürc*, III, 441; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 351.

⁵⁷ Yakubi, *Tarih*, II, 453-454; Taberi, *Tarih*, VIII, 574-575.

⁵⁸ Taberi, *Tarih*, VIII, 574 vd.; İbn Esir, *el-Kamil*, VI, 357.

nımalıydı. Çünkü onların desteği sağlanırken, otoritenin onların güdümüne girmesi riski de gözden uzak tutulmamalı, hatta buna engel olunmalıydı. Nitekim bu siyasetin gerçekleştirilebilmesi için zihinlerin ısındırılmasına ihtiyaç vardı. Şüphesiz bunların sağlanacağı yerler de ilim meclisleriydi.⁵⁹

Düşünce platformları olarak kendini hissettiren ilim meclisleri, içinde bulunulan siyasal yapı ve halifenin çabaları da dikkate alındığında siyasal birtakım hedeflerin gerçekleştirilmesi umulan oluşumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen buralarla, toplumda yaşanan fikrî kaosun önüne geçmek suretiyle zihin dünyalarındaki karmaşanın önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Ancak bu noktada, bahse konu ilim meclislerinde tartışılan en önemli konuların başında *Hz. Ali'nin tafdüli* meselesinin gelmesi dikkat çekicidir.⁶⁰ Çünkü bu durum, Ali Oğullarına yönelik Abbasî politikasının hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Nitekim Hz. Ali'nin tafdüli meselesi, Abbasî devletinin kuruluşundan itibaren problem olan Ali Oğulları ve taraftarlarının gönüllerini kazanmaya mâtuf bir hareket olduğu gibi, “*biz de sizinle aynı hissiyata sahibiz*” mesajı vermeye yönelik bir siyasî manevra malzemesi gibi gözükmektedir.

İlim meclislerinde Hz. Ali'nin tafdüli meselesindeki tartışmaları bizzat Halife Me'mun'un takip ettiğini görmekteyiz. Hatta bu süreçte Halife, Ali Oğulları lehine yeni politikalar da ortaya koymaya başladı. Bu politikalardan biri, Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Fatıma'ya bırakmayı reddettiği Fedek arazisini, hukukçuların da desteğini almak suretiyle 210/828 tarihinde Ali Oğullarına vermeye karar vermesidir.⁶¹ Ali Oğullarına yönelik politikalarında bununla da yetinmeyen Halife, 212/827 yılında Hz. Ali'nin diğer sahabeye göre daha faziletli ve üstün olduğu düşüncesini kabul ettiğini resmen ilan etti.⁶² 215/830 tarihinde de Ali Oğullarıyla kişisel ilişki bağlamında değerlendirilmeye müsait bir kararla kızı Ümmü'l-Fazl'ı, müteveffa veliahtı Ali er-Rıza'nın oğlu Muhammed Cevad ile evlendirdi.⁶³ Böylece Ali Oğullarına yönelik geliştirdiği bütün politik uygulamalarını, kurduğu irsiyet bağıyla da pekiştirmiş oldu.

⁵⁹ İlim meclisleri ilk defa Me'mun'un Merv'de bulunduğu dönemde Arap Edebiyatı ile sınırlı bir şekilde başlattığı bir uygulamadır. Bu uygulamanın Me'mun'un, Bağdat'a gelişinden sonra hem katılımcılar, hem de konular itibariyle daha da genişletilerek, zenginleştirildiği bilinmektedir. Şüphesiz bu meclislerin varlığı, Me'mun'un kişiliğinden kaynaklanan ilmî merak duygusu ile izah edilebileceği gibi, toplumda özellikle fikrî planda görülen kaos ortamını huzur ve sükuna çevirebilme arzusunun bir yansıması olarak da düşünülebilir. Çünkü içinde bulunulan dönem, fikrî seyyaliyetin yoğun, mezhebî eğilimlerin etkin olarak kendini hissettirdiği bir dönemdir. Bu fikrî hareketlilik içerisinde özellikle eski din, fikir ve düşünce sistemlerine ev sahipliği yapan Fârisî toplum kaynaklı etki de önemlidir. İlim meclisleri, bütün bu fikrî sistemlere cevap üretme çabası taşımaktadır.

⁶⁰ Bkz. İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, V, 92-93; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III, 161 vd.

⁶¹ Yakubi, *Tarih*, II, 469.

⁶² Taberi, *Tarih*, VIII, 619; İbn esir, *el-Kamil*, VI, 408; Suyuti, *Tarih*, 352; Aydınlı, *İmamet Düşüncesi*, 76.

⁶³ Taberi, *Tarih*, VIII, 623.

Bütün bu politikaların tesiri ile olsa gerek, Me'mun döneminde Ali oğullarının siyasal içerikli yeni bir isyana girmedikleri görülmektedir. Abbasî devleti de kurulduğu günden bu yana belki de ilk defa Ali oğullarından emin olduğu bir dönem geçirmeye başladı. Şüphesiz bu dönemin dikkat çeken bir başka özelliği de tarih içerisinde Ali Oğulları ile öncelikle siyasal muhalefet zemininde, daha sonra da Bağdat ekolü üzerinden teorik bazda duygu birliği yapan Mu'tezile'nin, siyasal anlamda iktidara getirilmesidir. Mihne süreci olarak kayıtlara geçen bu dönem, Ali Oğulları açısından merkezî otoriteyle barışık bir süreci ifade etmektedir. Hatta bu süreç, Me'mun'dan sonra hilafet makamına geçen Mu'tasım ve Vasık dönemleri dâhil, Mütevekkil'in halife oluşuna kadar devam etti.⁶⁴ Yeni Halife Mütevekkil, kendi döneminde ortaya çıkan siyasal konjonktür çerçevesinde ve kendi siyasal algısı içerisinde yeni uygulamalara yöneldi. Artık değişen konjonktür içerisinde ortaya çıkan bu uygulamaların da temelini, Ali Oğullarına karşı şiddet ve baskı politikaları oluşturdu.

Sonuç

Abbasîler, iktidara giden yolda vasıta olarak gördükleri Ali Oğullarını, iktidara ulaştıktan sonra -tıpkı Emevîler'in yaptığı gibi- kendi iktidarlarının alternatifi olarak görmeye başladılar. Bunun neticesi olarak da dışladılar. Bu nedenle de Ali Oğullarının her tür çıkışlarına karşı oldukça sert tepkiler verdiler. Bu da, Ali Oğullarının aldatılmışlık duygusu çerçevesinden merkezî otoriteye karşı muhalefet duygularını güçlendirdi. Hatta bu muhalefet, belli dönemlerde merkezî yönetimi oldukça zor durumlarda bıraktı. Buna karşı Abbasîler, yeni politik yaklaşımlar sergileme ihtiyacı hissettiler. Bu nedenle bazen ılımlı, bazen de sert gözükten politik uygulamaların mimarı olarak, inişli çıkışlı ilişkiler geliştirdiler. Nitekim Me'mun dönemi de aslında öncekilerle aynı politik hedefleri amaçlamakla birlikte, Ali Oğullarına karşı farklı politik açılımların sergilendiği bir dönem olarak ortaya çıktı.

Halife Me'mun döneminde, Ali Oğullarına yönelik uygulamaların en dikkat çekicileri arasında, Halife'nin Bağdat'tan ayrılarak Ali Oğullarının yoğun olarak yaşadığı Merv şehrini başkent yapması gösterilebilir. Ayrıca buna, daha önce örneği olmayan bir başka uygulamayı da ilave etmek gerekir. O da Halifenin, kendisinden sonrası için veliaht olarak Ali er-Rıza'yı tayin etmesidir. Zira Ali er-Rıza, Şiflerce büyük önem atfedilen Cafer-i Sadık'ın torunu ve Musa Kazım'ın oğludur. Onun veliahtlığı, Ali Oğullarının desteğinin merkezî yönetime kazandırılması adına önemli bir açılım olmakla birlikte, merkezî yönetimin Ali Oğullarına yönelik duygu birliği taşıdığıнын ilanını oluşturmaktadır.

Halife Me'mun'un Merv'de bulunduğu süre içerisinde ortaya koyduğu bir başka uygulaması da, Abbasîlerin sembolü olan siyah rengin terk edilerek, yerine

⁶⁴ Bkz., Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, 163-189.

Ali oğullarının sembolü olan yeşil rengin tercih edilmesidir. Bu uygulama, teorinin pratiğe dönüştürülmesi adına dikkat çekicidir.

Ali Oğullarına yönelik bu uygulamalar, Halifenin Bağdat dışında olduğu bir döneme denk düşmesi itibarıyla dikkatleri çekmektedir. Çünkü Halife'nin Bağdat'a dönüşünde, yolda Ali er-Rıza'nın vefat ettiği, Halife'nin de tekrar Abbasî rengi olan siyaha döndüğü bilinmektedir. Ancak bu durum, Me'mun'un Ali Oğullarına yönelik politikalarının son bulduğu anlamına gelmemektedir. Zira o, benzer uygulamalar sergilemeye devam etti. Nitekim Bağdat'a geldiğinde oluşturduğu ilim meclislerinde Hz. Ali'nin efdaliyeti meselesini en hararetle tartışılan konular arasına aldı. Bu şekilde de tartışma konusunun toplumsal hafızada yer edinmesine olanak sağladı. 210/828 yılında da halife, Hz. Ebu Bekir'in Hz. Fatıma'ya bırakmayı reddettiği Fedek arazisini, hukukçularının da desteğini almak suretiyle Ali Oğullarına verdi. 212/827 yılında Hz. Ali'nin diğer sahabeye göre daha faziletli ve üstün olduğu düşüncesini kabul ettiğini resmen ilan etti. 215/830 tarihinde de kızı Ümmü'l-Fazl'ı, müteveffa veliahtı Ali er-Rıza'nın oğlu Muhammed Cevad ile evlendirdi. Böylece Şii/Ali Oğullarıyla irsiyet bağı kurmayı ihmal etmedi.

Me'mun döneminde ortaya konan bütün bu uygulamalar, Şii/Ali Oğullarını merkezî yönetime yaklaştırdığı gibi, Ali Oğullarından gelen muhalif hareketlerin de önüne geçti. Nitekim Me'mun'un hilafetinin başlangıcında Şii/Ali oğulları, önemli bir isyana öncülük etseler de, bahse konu uygulamaların ardından herhangi bir isyan hareketine girmediler. Bu da Me'mun döneminde Ali Oğullarına yönelik politikaların siyasal otorite adına önemli neticeler doğurduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akoğlu, Muharrem, **Mihne Sürecinde Mu'tezile**, İstanbul 2006.
- , **Büveyhîler Döneminde Mu'tezile**, Ankara 2008.
- Avvad b. Abdullah, **el-Mu'tezile ve Usulühümü'l-Hamse ve Mevkifu Ehli's-Sünneti Minha**, Riyad 1996.
- Ay, Mahmut, **Mu'tezile ve Siyaset**, Ankara 2002.
- Aydınlı, Osman, **Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci**, Ankara 2003.
- Azimli, Mehmet, **Abbasiler Dönemi Babek İsyanı**, Ankara 2004.
- Bağdadi, Ebu Bekir Ahmed b. Ali, **Tarihu Bağdad**, Beyrut trz.
- Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1991.
- Belhi, Ebu'l-Kasım, **Babu Zikri'l-Mu'tezile min Makalati'l-İslamiyye**, thk., Fuad Seyyid, Tunus 1974.
- Bolay, S. Hayri, **Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü**, Ankara 1997.
- Bozkurt, Nahide, **Mu'tezile'nin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-**, Ankara 2002.
- , **"Abbasilerde İktidarın meşruiyeti Üzerine Bir Analiz"**, *İslâmiyat Dergisi*, Ankara 2000, II, sayı. 3.
- Büyükkara, Mehmet Ali, **İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları**, İstanbul 1999.
- Cabiri, Muhammed Abid, **Arap-İslam kültürünün Akıl Yapısı**, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 2000.
- Corbin, Henry, **İslam Felsefesi Tarihi, Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar**, terc., Hüseyin Hatemi, İstanbul 1994.
- Donaldson, Dwinght M., **The Shi'ite Religion A History of Islam in Persia and Irak**, London 1933.
- Emin, Ahmet, **Duha'l-İslam**, 10. Baskı, Beyrut trz.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri**, Ankara 1986.
- Gökalp, Yusuf, **Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Hakyemez, Cemil, **Bişr b. El-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdat Ekolünün Doğuşu**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.

- , "Abbasî Devletine Yönelik Alioğulları veya Şîî Tehdidî", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt.9, sayı I, 2007.
- Hamevi, Şihabeddin Ya'kut b.Abdullah, **Mu'cemü'l-Üdeba**, II, Mısır 1924.
- Hammade, Muhammed Mahir, **el-Vesaiku's-Siyasiyyeti ve'l-İdariyye, Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel**, Beyrut 1979.
- Hançerlioğlu, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, Baskı. VII, İstanbul 1989.
- Hasan, İbrahim Hasan, **Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi**, trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul 1987.
- Hımyeri, Ebu Said Neşvan b. Said b. Neşvan, **el-Huri'l-İ'yn**, thk. Kemal Mustafa, Mısır 1948.
- Hodgson, Marshall G.S., **İslamın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih**, İstanbul 1993.
- İsfehani, Ebu'l-Ferec, **Mekatilü't-Talibiyîn**, thk., Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut 1987.
- Işık, Kemal, **Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, Ankara 1967.
- İbn Abdirrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülüsî, **Kitabu el-İkdu'l-Ferid**, thk. Ahmed Emin, Beyrut 1952.
- İbn Esir, Ebu Hasan Ali b.Muhammed Abdülkerim, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut trz.
- İbn Murtaza Ahmed b. Yahya, **Kitabü'l-Münye ve'l-Emel fi Şerhi Kitabı'l-Milel ve'n-Nihal**, thk.,T.W.Arnold, Leipzig 1902.
- , **Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile**, thk., S.D.Wilzer, Beyrut 1960.
- Kadı Abdulcebbar, **Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile**, thk., Fuad seyyid, Tunus 1974.
- Kutlu, Sönmez, **Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, Ankara 200.
- Laoust, Henry, **İslam'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev., Ethem Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli, 109vd., İstanbul 1999.
- Makrizi, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, **el-Mevâiz ve'l-İtibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-A'sar**, Kahire trz.
- Malati, Ebu'l-Hüseyin, **et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a**, thk., Saîdü'd-Dîn el-Meydânî, Riyad 1994.
- Mekki, Tahir Ahmed, **Dırasat an ibn Hazm ve Kitabuhu**, Kahire 1976.

- Mes'udi , Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Mürücü'z-Zeheb**, Beyrut trz.
- Nevin, Mustafa, **İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet**, çev., Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- Nisaburi, Ebu Reşid, **el-Mesail fi'l-Hılaf Beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin**, thk., Ma'n Ziyade, Beyrut 1979.
- Ömer, Faruk, **Tabiatü'd-Da'veti'l-Abbasiyye**, Beyrut 1970.
- Özgülendi, Osman Gazi, "**Merv**", *DİA*, Ankara 2004.
- Salim, Abdurrahman, **et-Tarihu's-Siyasi li'l-Mu'tezile**, Kahire 1989.
- Sem'ani, Abdülkerim b. Muhammed b.Mansur et-Temimi, **Edebü'l-İmla ve'l-İstimla**, Beyrut 1981.
- Sourdel, Dominique, "**La Politique Religieuse du Calife Abbaside al-Ma'mun**", *Reveu des Etudes Islamique*, XXX/1, 1962.
- Suyuti, Celaleddin, **Tarihu'l-Hulefa**, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1989.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, Beyrut 1992.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, thk., M.Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1962.
- Ummara, Muhammed, **Mu'tezile ve Devrim**, çev., İbrahim Akbaba, İstanbul 1988.
- Ümit, Mehmet, **Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar**, İSAM yayınları, İstanbul 2010.
- Watt, W. Montgomery, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev., Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julies, **Arap Devleti ve Sükutu**, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- Ya'kubi, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer, **Tarihu'l-Yakubî**, Beyrut trz.
- Zehebi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b.Osman, **Mizanu'l-İ'tidal fi Nak-di'r-Rical**, thk., Muhammed Ali el-Cubbai, Ali el-Behavi, Mısır h.1325.